

12. Словник української мови в 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1971-1981 (СУМ).
13. Українсько-російський словник термінів будівництва і архітектури / С.Жуковський, Р.Кінаш, Л.Полюга, В.Базилевич / за ред. Р.Кінаша. – Львів: Ліга-Прес, 2007. – 488 с.
14. Український тлумачний словник будівельних термінів / Лівінський О.М., Лівінський М.О., Васильковський О.А. та ін.; під ред. О.М.Лівінського. – К.: Українська академія наук (УАН), “МП Леся”, 2006. – 528с.(УТСБТ)

Modern Ukrainian terminology of building and architecture needs further linguistic analysis, especially in lexical-and-semantic analysis. So, the aim of the suggested research: linguistic analysis of lexical-and-semantic paradigmatics of modern Ukrainian terminology of building and architecture.

Professional expert knowledge in the field of building and component analysis of terms definition-sm represented in lexicographic work “Architectural and building encyclopedia” (Holyshev A., Veryuzhskiy Yu., Kolchunov V., Bakulin Y., Holyshev S. / Edited by A.Holyshev. – K.: Osnova, 2008. – 684p.) allowed to single out thematic groups, which form terminology field of building and architecture: nominations of technological processes, technological operations; nominations of building materials, nominations of building materials and constructions characteristics and features; nominations of devices, instruments, engineer and sanitary appliances; nominations of normative and project documents, nominations of building professions and nominations of buildings, premises, their constructive elements; nominations of technological specialties; nominations of building fields and related sciences; nominations of laws, theories, statements

Key words: terminology, lexical-semantic paradigmatics, antonymy, synonymy and polysemy.

Отримано: 23.10.2014 р.

УДК 811.161.2'367.623'373.611

Чопик Я.М.

ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ ЯКІСНИХ ТА ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ В АСПЕКТІ СЛОВОТВІРНИХ КАТЕГОРІЙ

У статті на основі ономасіологічного підходу подано словотвірно-семантичну і функціональну характеристику двох типів прикметників у сучасній українській мові: якісних та відносних. Таке завдання реалізовано завдяки комплексному аналізу словотвірно-значеннєвих взаємовідношень дериваційних формантів у складі похідних одиниць, головне місце серед яких належить суфіксальним формантам.

Ключові слова: деривація, семантика, структура, лексика.

Аналіз лексико-семантичних і функціональних ознак прикметників – носіїв категоріального значення, серцевину яких становить кількісно невелика група непохідних одиниць, пов'язаний із пошуками критеріїв встановлення їх лінгвістичного статусу. Достатню пояснювальну силу щодо всебічної характеристики мовних явищ і прикметників зокрема, має ономасіологічний підхід, з позицій якого досліджується самий процес виникнення слова-найменування на основі співвіднесення з тим чи тим денотатом. Встановлення лексичного значення будь-якого слова має не статичний, а динамічний характер («від змісту – до форми») і орієнтується на тісний зв'язок із словотворенням і синтаксисом. Зокрема, багато словотвірних категорій формуються у відповідних семантико-синтаксичних позиціях речення [3, 43]. Так, прикметники у такій концепції інтерпретуються як результат синтаксичного і морфологічного ступенів транспозиції іменників, дієслів в ад'єктивні форми. Отже, категоріальне значення прикметників формується на основі семантичних компонентів, властивих відповідним неприкметниковим основам.

Непохідні із синхронного погляду якісні прикметники виступають найменуваннями ознак предметів, що органічно їм притаманні, не пов'язані будь-якими іншими предметами, діями. Саме вони становлять ядро атрибутивних значень, розширюваних значним з кількісного погляду масивом похідних якісних прикметників, що «позначають якість як ознаку відносну, тобто таку, що виводиться із відношення до предмета, обставини чи дії» [2, 159].

Морфологічна нечленованість основи непохідних (первинних) прикметників, безвідносний характер їх атрибутивного значення за своєю суттю є визначальними для кваліфікації їх як «еталонних» репрезентантів відповідного категоріального значення.

З формально-граматичного боку від таких первинних прикметників відрізняються похідні якісні прикметники, для яких характерна двокомпонентна будова лексичної основи (коренева морфема – суфіксальна морфема), що, проте, не свідчить про суттєву семантичну відмінність цих

двох лексичних підгруп якісних прикметників: «прикметники, що виражають ознаки предметів безпосередньо лексичним значенням, і прикметники, що виражають ознаки через посередництво предметів, дій, обставин, – це в основному лише різні ступені абстрагування і в певному розумінні деєтимологізації назв ознак, що розвинулись через усвідомлення різноманітних відношень предметів, предметів і дій, предметів і обставин» [1, 145].

З цього погляду необхідно підкреслити значення семантичного, а не структурного фактору для об'єктивного розмежування двох основних лексико-семантичних груп структурно ізоморфних прикметників – якісних похідних і відносних, утворюваних внаслідок міжкатегоріальних переходів по лінії іменник → якісний (відносний) прикметник, дієслово → якісний (відносний) прикметник. Якісні похідні прикметники, що розвинулись на основі розширення прикметникової семантики, як і первинні одиниці, виражають оцінно-кваліфікативні значення: у них наявна спеціальна парадигма ступенів порівняння для вираження міри ознаки; вони спроможні за допомогою відповідних суфіксальних морфем виражати суб'єктивно-експресивні оцінки, а також модифікувати міру вияву ознаки у складі аналітичних конструкцій із прислівниками (*дуже смачний*) і утворювати антонімічні пари (*сумний – веселий, тихий – голосний*). Якісні прикметники, крім того, семантично не співвідносні з відмінковими та прийменниково-відмінковими конструкціями, що виступають у присубстантивній позиції як неузгоджені означення. У відносних же прикметників, навпаки, відсутній суб'єктивно-оцінний значення. Їм властива чисто реляційна функція, «яка виявляється в тому, що між вихідною (мотивуючою) і похідною (результуючою) формами існує тісний значеннєвий зв'язок» [6, 209], що й виступає основою їх регулярних синонімічних зв'язків із синтаксичними словосполученнями, у складі яких є однокореневі компоненти. Напр.: *осінній день – день осені, синів костюм – костюм сина, зрошувальний апарат – апарат для зрошування* і т. д.

Отже, семантичний розвиток лексико-граматичного класу – прикметників, як похідних, так і не-похідних, тісно пов'язаний з узагальнюючою роллю мислення, завдяки якому якість, властивість, що складає невід'ємну сутність певного предмета, явища, може мислитись автономно від цих реалій. Проте, реалізуючись у мовленні, лексичне значення конкретного прикметника, орієнтоване на найменування властивості не будь-якої позамовної реалії, а тільки тієї, якій ця якість (властивість) органічно притаманна, природна. Суть такого семантичного узгодження полягає в тому, що «призначення прикметника завжди проєктується значенням носія ознаки» [5, 6]. Так, наприклад, прикметник *швидкий* за смыслом співвідноситься з іменниками-найменуваннями відповідних субстанцій (предметних чи процесуальних): *швидкий юнак, швидкий біг, швидкий плін часу*. З другого боку, очевидно є семантична несумісність подібних сполучень: **швидкий ґрунт, *швидкий будинок* тощо. Отже, основним законом сполученнєвості слів є їх семантична сумісність, оскільки у правильному словосполученні обидва компоненти містять спільні семи чи не містять суперечливих сем. З другого боку, узагальненість значення прикметників дозволяє їм сполучатися з іменниками різної семантики, представляючи не тільки безпосередні, денотативно зумовлені значення, але й такі, що ґрунтуються на складній гамі образно-асоціативних зв'язків, пояснюваних в термінах семантичної деривації (пор.: *металева огорожа і металевий голос (блиск), тепла погода і тепла зустріч (усмішка)*).

Якісні прикметники, що формують центральну зону атрибутивного поля як найбільш спеціалізовані, категоріально закріплені в атрибутивній функції мовні засоби, становлять єдність денотативного і кваліфікативного значень. Оцінна семантика реалізується на мовному ґрунті у певному контексті за участю таких компонентів, як суб'єкт (з погляду якого дається оцінка), об'єкт (оцінюваний референт), підстава оцінки (критерій, що відображає уявлення суб'єкта про об'єкт) [7, 32]. Якісні прикметники, функціонуючи у мовленні як означальні компоненти, виявляють одночасно відповідне оцінне значення, тобто ними визначається суб'єктивне або об'єктивне ставлення мовця до висловлюваного. Вони характеризуються у художньому тексті особливим смисловим навантаженням, виражаючи відповідне оцінне позитивне чи негативне значення відповідно до властивості їх семантики.

Загальна оцінність якісних прикметників має властивість конкретизуватись у мовленні: вона служить основою для вираження суб'єктивних експресивно-емоційних значень, пов'язаних із такою функціонально-семантичною категорією, як квантитативність (інтенсивність). Словотвірною базою для творення прикметників із здрібніло-пестливим (демініутивним) і згрубіло-зневажливим (аугментативним) суб'єктивно-кваліфікативними значеннями служать твірні прикметникові основи, з якими сполучаються семантично-спеціалізовані дериваційні суфікси. Відад'єктивні прикметники не належать до сфери транспозиційного словотворення, яке передбачає рекатегоризацію відповідних лексико-граматичних класів слів. Вони представляють якісно відмінний тип семантико-дериваційних відношень певної ономасіологічної структури похідного слова. У морфемній будові відад'єктивних прикметників дериваційний суфікс і корінь виступають семантичними корелятами компонентів ономасіологічної структури: ознаки і базису. На відміну від транспозиційного словотворення, наприклад, «іменник → прикметник», «іменник → дієслово» і т. д., у межах якого суфіксальній морфемі відводиться роль ономасіологічного базису,

а кореневій морфемі – ономасіологічної ознаки, – у сфері «внутрішнього», «несинтаксичного» [9, 33] модифікаційного словотворення ролі таких семантичних корелятивів змінюються.

Суфіксальна морфема у складі таких відад'єктивних дериватів спеціалізована для імпліцитного представлення предикатного значення інтенсивності вияву ознаки (*дуже, трохи*), тобто співвідноситься із значенням такого компонента поняттєвої структури, як ономасіологічна ознака, виступаючи детермінуючим компонентом щодо ономасіологічного базису, втілюваного у кореневій морфемі деривата. Напр.: *високий – високуватий – височенький – височенний, зелений – зеленуватий (зеленастий, зеленкуватий) – зелененький*. У таких похідних лексемах семантично спеціалізовані дериваційні суфікси модифікують вихідне прикметникове значення, представлене відповідними основами, у напрямі посилення (суф. *-енн-, -ущ-/ющ-*), послаблення (суф. *-ав/-яв-, -аст/-яст-, -уват-/юват-*) міри вияву ознаки або вказують на супровідні щодо зазначених суб'єктивно-кваліфікативні значення (суф. *-еньк-*). Так, зокрема, якісний прикметник *білий*, що означає відповідну ознаку за кольором і характеризується нейтральним, безвідносним для будь-якої міри виявлення цієї ознаки, виступає твірним для прикметникових дериватів, у яких за участю спеціалізованих суфіксів ознакова семантика модифікується у бік її послаблення, поєднуючись в окремому слові із суб'єктивно-оцінним значенням, напр.: *Брянський зачудовано спостерігає за білими вершинами гір...* (О. Гончар); *Данило Хронь кліпав білявими віями* (В. Кучер); *В його білуватих очах промайнув легкий, невміло прихований ляк* (Л. Ткач); *Небо від спеки було білясте, наче вкрите полудою* (О. Гончар); *Поки Харитя говорила ті слова, в біленькій голівці її промайнула думка* (М. Коцюбинський); *Тайфіде глянула на білесеньку голівку дівчура* (З. Тулуб).

Це дає підставу стверджувати наявність семантичної кореляції словотвірних морфем у складі прикметникових дериватів, у яких неповна міра вияву виражається синтетично, із предикатними значеннями прислівників у складі прикметникових словосполучень, причому такі інтенсифікатори конкретніші щодо значеннєвого вираження. Пор., напр.: *трохи (дещо, злегка, ледь-ледь) голубий; дуже (надто, вкрай, надміру) далекий*.

Щодо безвідносного градування міри вияву певної ознаки непохідними якісними прикметниками, то слід зауважити, що таку словотвірно-значеннєву властивість мають окремі лексичні групи, а саме: прикметники – найменування параметричних ознак (*великий – великуватий*), прикметники, що позначають температурні властивості (*холодний – холоднуватий*), прикметники – номінації кольорів (*червоний – червонястий, червонуватий*), прикметники – найменування вікових ознак (*старий – старуватий, молодий – моложавий*), а також смакових властивостей (*солоний – солонуватий, гіркий – гіркуватий*). Напр.: *Тихо палав вогукуватий, Синюватий пізній сніг* (М. Рильський); *Знову повів на Сергія рідний вітер придеснянських борів, запахло гіркуватим димом на хуторах* (В. Кучер); *Великуваті трохи будуть (чоботи), але для зими не страшно* (С. Добровольський). Синтетичний і аналітичний способи творення прикметників із семантичною недостатністю ступеня якості можуть «контамінуватись і утворювати комбінований варіант аналітико-синтетичної форми, що служить для більшої конкретизації міри якості в предметі» [4, 212], напр.: *трохи солонуватий, трохи гіркуватий, дещо великуватий* тощо. Як правило, не характеризуються властивістю такого значеннєвого градування загально оцінні прикметники (*добрий, хороший, поганий, гарний, красивий*), ті, що виражають абсолютні ознаки (*німий, мертвий, сліпий, глухий, босий*), прикметники – назви мастей тварин (*буланний, вороний, гнідий, чалий*), а також прикметники, що виражають колірні ознаки опосередковано (*салатовий, бузковий, рожевий, вишневий, цеглястий, теракотовий*).

Значення надмірного вияву якості виражають прикметники з дериваційними суфіксами *-ущ-/ющ-, -уч-/юч-, -енн-, -езн-, -елезн-*: *старезний, страшенний, страшнючий, довезезний, довжелезний, багатючий* тощо. Напр.: *За перекладача офіцерам правив старезний дідуган...* (О. Гончар); *він обминув здоровенну калюжу з гнилим запахом води* (Г. Тютюнник); *І натерпілась дівчина від злющої мачухи з тих пір...* (А. Дімаров).

Найдавнішу лексико-семантичну групу якісних прикметників становлять назви колірних ознак предметів. Їх ядро складають шість лексем, що своїм значенням об'єктивують існуючий у природі шестиеlementний спектр кольорів – фізичних властивостей предметів, явищ матеріального світу. Потребами мовного вираження викликане розширення кольористичного діапазону на основі первинних (ядерних) номінацій.

Саме на основі суміжності лексичних прикметників, що є «віддзеркаленням різних ланок мовної системи» [2, 7] можна репрезентувати практично безмежну кольористичну гаму, що втілює собою «якості, ...певні фізичні властивості різноманітних предметів» [8, 100]. Навколо ядра – прикметників, що позначають основні, закріплені мовною системою кольори, наприклад, синій, червоний, білий і т. д., групуються номінації різноманітних колірних відтінків. Напр.: *бузковий, весняний, небесний колір, солом'яне волосся, брудно-сіре, темно-зелене пальто, мідно-жовте волосся, жовтогарячий, цеглястий колір сукні* тощо. Отже, прикметники – номінації колірних ознак предметів, явищ об'єктивного світу становлять функціонально-семантичну категорію, відкриту для по-

повнення новими лексичними одиницями. Пор., напр., індивідуально-авторські назви колірних ознак, не зафіксованих у лексикографічних працях, напр.: *капустяний колір, сніговий колір лиця; Білясті хмаринки на очах розпливаються і тануть в барвінковому небі* (В. Козаченко); *Артилеристи вперше побачили зовсім близько сизі й горохові мундири ворогів* (В. Кучер).

Отже, властива якісним прикметникам категорія суб'єктивної оцінки тісно пов'язана з функціонально-семантичною категорією квантитативності, з ідеєю кількісного виміру ознаки. Демінутивне значення відад'єктивних прикметників збігається з суб'єктивно-оцінним (здрібніло-пестливим) значенням і, навпаки, семантика аугментативності (згрубілості-зневважливості) пов'язана із значенням надмірного виявлення відповідних характеристичних ознак.

Таким чином, непохідні із синхронного погляду якісні прикметники з властивими їм семантико-функціональними рисами формують центральну зону атрибутивного поля.

Взаємодія морфологічних, словотвірних і синтаксичних категорій постулює прикметник як частину мови і як функціональний елемент речення. Суфікси похідних прикметників формуються здебільшого з предикатних знаків. За допомогою таких суфіксів, що виконують функцію уточнення (конкретизації) виділяються такі прикметникові словотвірні категорії: категорія недостатнього вияву ознаки; категорія надмірної інтенсивності ознаки; категорія суб'єктивної оцінки якості; категорія присвійності.

Відносні прикметники вказують на ознаку за відношенням предмета до інших предметів, до дії, процесуального стану, напр.: *вовняна ковдра, грозова хмара, глиняний посуд, завтрашній день*. Вони мають такі особливості:

- називають ознаку опосередковано, через відношення до іншого предмета, явища чи поняття *дерев'яний стіл – стіл з дерева, житній хліб – хліб з жита* (семантична ознака);
- мають лише повну форму і не утворюють коротких форм (морфологічна ознака);
- не сполучаються з прислівниками ступеня та міри (*дуже, злегка, майже, зовсім*) (синтаксична ознака);
- позначають постійні ознаки предмета, які не здатні виявлятися більшою чи меншою мірою: *... звичай, теперішній час, міський парк* (семантична ознака);
- не утворюють у зв'язку з цим ступенів порівняння (морфологічна ознака);
- завжди мають похідну основу і утворюються за допомогою суфіксів від іменникових, прикметникових, дієслівних і прислівникових основ: *березовий сік (від береза), вчорашній борщ (від вчора)* (словотвірна ознака);
- не мають антонімічних форм (семантична ознака);
- характерна двочленна внутрішньоструктурна організація, тобто поєднання твірної основи і дериваційного суфікса, який оформляє остаточний перехід відповідної основи до прикметникової системи.

Встановлено, що семантична відмінність відносних і якісних прикметників полягає в тому, що сема відношення у відносних вказує на відношення до предмета у сукупності всіх його ознак. У якісних прикметників сема відношення вказує на відношення до однієї ознаки предмета. Отже, семантичні відмінності якісних і відносних прикметників полягають у тому, що сема відношення у якісних прикметників виражає лише відношення наявності ознаки, а у відносних – вказує, що предмет, що означається прикметником, знаходиться у різних відношеннях з іншими предметами. Також неоднаковою є кількість якісних сем, що конституують лексичне значення якісних і відносних прикметників. Цими семантичними відмінностями у свою чергу пояснюються й морфолого-словотвірні можливості та особливості прикметників кожної групи, хоч, як уже зазначалось, межі між ними рухливі, що пояснює явище переходу прикметників із одного розряду до іншого.

Список використаних джерел

1. Баранник Д. Х. Прикметник / Д. Х. Баранник // Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 140-235.
2. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 670 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 255 с.
5. Вольф Е. И. Функциональная семантика оценки / Е. И. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 227 с.
6. Грищенко А. П. Структурно-значеннєві особливості присвійних прикметників / А. П. Грищенко // Слово і труд. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 199-209.
7. Ивин А. А. Основания логики оценок / А. А. Ивин. – М. : Наука, 1970. – 178 с.
8. Критенко А. П. Семантична структура назв кольорів в українській мові / А. П. Критенко // Славістичний збірник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 97-112.

9. Моисеев А. И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке / А. И. Моисеев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. – 204 с.

The derivational semantic and functional characteristics of two types of adjectives in modern Ukrainian: qualitative and relative based on onomasiological approach is given in the article. This task is implemented through the complex analysis of the structural word-semantic interrelations of the derivative formants as a part of derivatives, the suffixal formants belongs to principal place. As it is established, the latest determine onomasiological base of the derivatives, mostly substantival adjectives. In particular, the lexical-semantic peculiarity of generating nominal bases motivates the variety of functional range of values of the corresponding derivatives. The wordforming categories that are missing in the relative adjectives as those that preserve close connections with motivators are inherited to the qualitative adjectives. The qualitative adjectives express the special features of a greater or lesser intensity or evaluative value that is prescribed to the objects or phenomena. Conversely, the relatively adjectives do not form the comparative and superlative forms of expression signs, as they are enshrined in the relevant function signified linguistic units – denotations. However, they are not the absolute synonymous with their generators' motivators – nouns or verbs. They are fall under word-formative synthesis, coming to class of the categorical adjectival units. The latter gives the grounds to assert that polysemy, figurative connotations of so-called relative adjectives, as a result, eliminates the functional boundaries between them and the qualitative adjectives.

The interaction of morphological, word formation and syntactic categories postulates the adjective as a part of speech and as a functional element of a sentence. Suffixes of the derived adjectives are formed mostly of predicate symbols. The following adjective wordforming categories are related with the suffixes that perform the function of specification: the category of insufficient expression of sign; the category of excessive intensity of sign; the category of subjective quality assessment.

Key words: *derivate, semantics, structure, vocabulary.*

Отримано: 21.10.2014 р.

УДК 811.161.2 (09)

Шеремета Н.П.

СЕМАНТИЧНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІДЕОЛОГЕМ ЯК ЕЛЕМЕНТ МАНІПУЛЯЦІЇ МАСОВОЮ МОВНОЮ САМОСВІДОМІСТЮ

У статті здійснено дослідження узусу окремих лексичних одиниць, зокрема, рідна мова, українська мова, російська мова, націоналізм, фашизм. Розглядаються різні типи семантичних зрушень в українській мові відповідно до мовної політики, що проводилась в Україні у ХХ – поч. ХХІ ст.

Ключові слова: *мовна політика, апперцепція, семантичне звуження, семантичне розширення, семантичний зсув, мовна самосвідомість.*

Ознайомившись з аналітичним оглядом мовної ситуації в Україні упродовж 2013 року, оприлюдненого рухом «Простір свободи» [11], заналізувавши резонанс, який виник в українському суспільстві після ухвалення Закону № 5029-VI «Про засади державної мовної політики» (серпень 2012), а особливо після його скасування, усвідомлюємо, що мовний хаос у нашій державі продовжується і нині, а виник він не лише через політичні негаразди. Є й інші, вразливіші причини. Це – хвороба в самій мові, непоправні зміни у її структурі. Однією з ознак цієї хвороби є семантичні зрушення. *Метою статті* є дослідження механізму набуття словом нового значення у межах однієї понятійної сфери.

Огляд останніх вітчизняних і зарубіжних лінгвістичних досліджень засвідчує, що природа трьох типів переосмислень – звуження (спеціалізація), розширення (генералізація) і зсув – не є чітко окресленою, що й зумовлює актуальність пропонованої статті.

Процеси переосмислення проходять відповідно до різних причин. Погоджуємося з М. Хайдегером та Г. Гадамером (філософська герменевтика), що насправді не ми володіємо мовою, а навпаки, мова володіє нами. Все *неословлене* зникає з нашої свідомості, проходить повз наше сприйняття. А примусова згуба слова, що виникло в результаті нашого ментального світоосягнення, змінює наш світогляд. «*Мова – душа кожної національності*», – не стомлювався повторювати Іван Огієнко. Отже, спотворивши душу, ми приречені на патологічну мутацію національної психіки, на руйнування волелюбних українських генів, на формування синдрому рабськості, з неповагою до своєї нації, держави, до своєї мови, культури.